

“De leer van de Daad”

Het Vlaamse activisme en Duitse Aktivismus tussen nationalisme en kosmopolitisme

DIETER VANDENBROUCKE

Bijna op de kop af tien jaar geleden vond in het AMVC-Letterenhuis het colloquium *De Trust der Vaderlandsliefde. Literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940* plaats. De organisatoren, onder auspiciën van het Instituut voor de Studie van de Literatuur in de Nederlanden van de Universiteit Antwerpen, namen hiermee een literair voorschot op de begin 2004 aan dezelfde universiteit gestarte interdisciplinaire onderzoeksgroep naar ‘Literatuur, Vlaamse Beweging en maatschappij (1914-1950)’. In deze Geconcentreerde Onderzoeksactie (GOA) poogden literatuurwetenschappers en historici een belangrijke lacune te vullen. Zo werden de manier waarop en de netwerken waarbinnen literatuur werd gebruikt als middel om institutionele hervormingen te promoten systematisch onderzocht. Vooral de erfenis van het activisme speelde hierin een belangrijke rol. Dat bleek al uit de uitvoerige slotbeschouwing die in 2005 werd opgenomen in het boek, dat de initieel op het colloquium gepresenteerde teksten bundelde. De auteurs, Geert Buelens en Matthijs de Ridder, plaatsten hierin kanttekeningen bij de consensus die rond het begrip activisme was gegroeid. Ze opperden onder meer de vraag of de standaarddefinitie (activisme = Vlaamse medewerkingsbereidheid met de Duitse bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog) niet te nauw bemeten is.¹

In zijn in 2009 verschenen proefschrift *Staatsgevaarlijk! De activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren* werkte Matthijs de Ridder deze problematiek verder uit. Hij benaderde het activisme als de drijvende kracht van een literatuur die aansluiting zocht bij de internationale avant-garde, in eerste instantie het expressionisme, en die uiteindelijk grote invloed zou uitoefenen op de vernieuwende literatuur

1. G. Buelens & M. de Ridder, *Nawoord. “‘t Is allemaal een boeltje.’ Over activisme, frontisme, zak-tivisme, arrivisme, neo-activisme, Vlaamsch idealisme, jusqu’aboutisme, Nieuw-Aktivisme, postactivisme en naorlogs activisme*, in: G. Buelens, M. de Ridder & J. Stuyck (red.), *De trust der Vaderlandsliefde. Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940*, (AMVC-publicaties, 7), Antwerpen, 2005, pp. 162-198.

Victor J. Brunclair, 1929. [AMVC-Letterenhuis]

van na de Tweede Wereldoorlog.² De verruimde betekenis die De Ridder aan het woord activisme hechtte, bleek bijzonder bruikbaar voor mijn eigen doctoraatsonderzoek naar de Antwerpse schrijver Victor Jozef Brunclair (1899-1944), die vooral bekend is gebleven als één van de weinige Vlaamse culturele slachtoffers van het naziregime.³ Het activisme van Brunclair en veel van zijn generatiegenoten omhelsde immers veel meer dan alleen het ijveren voor Vlaamse zelfstandigheid. Voor deze jonge collaborateurs was het activisme het bindmiddel in een brede maatschappelijke en culturele revolutie. Samen met het oude België wilden zij de volgens hen halfslachtige moderne cultuur, zoals die in de negentiende eeuw vorm had gekregen, afbreken om er iets nieuws en vooral beters voor in de plaats te brengen. Van dat revolutionaire streven was de veelzijdige Brunclair één van de grootste voorvechters. Zo kwam hij al snel tot het inzicht dat de buitenlandse avant-garde de nodige mogelijkheden bood voor een Vlaamse cultuur die komaf zou maken met het burgerlijke individualisme en wereldvreemde estheticisme van de oudere generaties. Om deze internationale bewustwording beter te begrijpen, zal ik eerst een kleine excursie inlassen naar Duitsland, waar de 'activistische' tak van het expressionisme ontstond.

EXPRESSIONISME EN AKTIVISMUS

Nadat de term expressionisme in het begin van de twintigste eeuw voor het eerst werd gebruikt om Matisse en andere schilders te onderscheiden van het impressionisme, kreeg het woord in 1911 ook ingang als een literaire term. Over de inhoud hiervan lopen de meningen van literatuurhistorici nog steeds uiteen.⁴ De vernieuwingen op vlak van taalgebruik die karakteristiek waren voor expressionistische poëzie, proza en theater waren immers niet van toepassing op alle auteurs die zichzelf expressionisten noemden. Eensgezindheid bestaat er wel over de grote invloed van Friedrich Nietzsche. Na zijn dood in 1900 was zijn invloed op de jonge Duitse intelligentsia tot ver buiten de filosofie zichtbaar geworden. Zijn antipolitieke (maar niet apolitieke) instelling, de verheerlijking van de wil, de oproep tot zelfbewuste aanvaarding van het ego, de verachting van de conformistische kuddemens. Dat alles kon uit zijn geschriften worden gehaald en had een bevrijdende uitwerking op een generatie die zich geconfronteerd zag met de eisen van een snel veranderende maatschappij.⁵

2. M. de Ridder, *Staatsgevaarlijk! De activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren, 1912-1933*, onuitgegeven proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2009.
3. D. Vandenbroucke, *Dansen op een vulkaan. Victor J. Brunclair als representant van de activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren (1899-1944)*, onuitgegeven proefschrift, Universiteit Antwerpen, 2012.
4. Voor een overzicht van deze problematiek, zie T. Anz, *Literatur des Expressionismus*, Stuttgart-Weimar, 2002, pp. 2-10.
5. Richard T. Gray schreef in dit verband: "Thus we might go so far as to claim that to the extent that Expressionism is a unitary phenomenon and has a unified nucleus at all, this nucleus is constituted

Een van de voornaamste uitgangspunten van de expressionistische beweging was de – eveneens op Nietzsche geïnspireerde – eis van een meer sociaal en politiek geëngageerde kunst.⁶ Cruciaal in dit verband was het artikel *Geist und Tat* van de Duitse auteur Heinrich Mann, dat in 1911 in het tijdschrift *Pan* was verscheen. In zijn polemische essay riep Mann schrijvers en intellectuelen op dringend de kloof met het volk te dichten.⁷ De publicatie van deze tekst werd door de jonge Duitse expressionisten op instemming onthaald. Zij beschouwden Mann als de eerste die de kunstenaar uit zijn esthetische isolement haalde door hem een sociaal invloedrijkere rol te geven.⁸ Vooral de medewerkers van het links-progressieve weekblad *Die Aktion* reageerden enthousiast. In 1912 schreef Ludwig Rubiner een artikel dat als manifest zou dienen voor de ‘activistische’ positie van *Die Aktion*. Onder de titel *Der Dichter greift in die Politik* spoorde hij – in navolging van Mann – de moderne kunstenaar aan zijn ivoren toren te verlaten en zich aan het hoofd te stellen van de strijd voor de *Geist*.⁹

Hierbij moet worden opgemerkt dat het veel gebruikte *Geist* niet alleen verstand betekende maar ook geest, ziel, genie – begrippen met metafysische betekenissen. In het discours van de expressionisten werd het woord gebruikt als wapen tegen de bourgeoisiesamenleving en -cultuur. In hun opvatting moest de kunstenaar in de eerste plaats zijn eigen visie tot uitdrukking brengen. Daarvoor diende hij uit te gaan van ideeën waarmee hij de prioriteit van de ‘geest’ bevestigde, tegen alle gevestigde structuren in. In het verlengde daarvan verwierpen de expressionisten niet alleen kunst om de kunst, maar ook politiek om de politiek. In hun opvatting waren kunst en politiek als het ware twee zijden van één ideaal, namelijk het ethische.¹⁰

Met hun nadruk op de *Geist* plaatsten de expressionisten zich onder meer tegenover de impressionisten, die zich op de esthetische gevoeligheid van impressies richtten. De expressionist wantrouwde de empirie, de zintuiglijke waarneembare wereld.

by the thought and the person of Friedrich Nietzsche.” (R.T. Gray, *Metaphysical Mimesis: Nietzsche’s ‘Geburt der Tragödie’ and the Aesthetics of Literary Expressionism*, in: N.H. Donahue (red.), *A Companion to the Literature of German Expressionism*, (Studies in German Literature, Linguistics, and Culture), New York, 2005, p. 40.

6. B.D. Wright, *Sublime ambition: art, politics and ethical idealism in the cultural journals of German Expressionism*, in: S. E. Bronner (red.), *Passion and rebellion: the expressionist heritage*, London, 1983, p. 87 en E. Krispyn, *Style and Society in German Literary Expressionism*, Gainesville, 1964, p. 38.
7. H. Mann, *Geist und Tat*, in: W. Rothe (red.), *Der Aktivismus 1915-1920*, (Deutscher Taschenbuch Verlag vol. 625), München, 1969, pp. 23-28.
8. Cf. S. Taylor, *Left-Wing Nietzscheans. The Politics of German expressionism 1910-1920*, Berlin-New York, 1990, p. 33.
9. Cf. S. Taylor, *Left-Wing Nietzscheans [...]*, p. 56.
10. B.D. Wright, *Sublime ambition [...]*, p. 83.

Deze argwaan was gedeeltelijk politiek geïnspireerd: wie slechts het bestaande wilde weerspiegelen, bevestigde daarmee de verfoeilijke bourgeoisie-orde.

Kurt Hiller, die de term expressionisme voor literair gebruik had geïntroduceerd, was degene die het sterkst hechtte aan de these van het politieke engagement van de jonge intellectueel. De in 1885 in Berlijn in een Joodse koopmansfamilie geboren Hiller had in 1907 zijn rechtenstudie afgesloten met een opzienbarend proefschrift, waarin hij het recht van het individu verdedigde om zelfmoord te plegen, een abortus te ondergaan of om homoseksueel te zijn.¹¹ Na zijn promotie vestigde Hiller zich als publicist in Berlijn, waar hij zich ontpopte als een opvallend medewerker van *Die Aktion*. Gedurende de eerste oorlogsmaanden besprak Hiller met Alfred Wolfenstein en Rudolf Kayser zijn plannen voor het oprichten van een nieuwe beweging, die *Aktivismus* werd gedoopt. Hoewel de twee andere mogelijke namen – *Politizismus* en *Voluntarismus* – uiteindelijk werden verworpen, vormden ook zij een wezenlijk onderdeel van Hillers *Aktivismus*. Zo betekende *Politizismus* dat de intelligentsia zich voortaan moesten bemoeien met de politiek om zo de maatschappij te veranderen. *Voluntarismus* duidde dan weer op de overtuiging dat zij hun wil konden opleggen aan de wereld.¹²

In zijn zwenking naar politieke daadkracht had Hiller zich sterk laten leiden door de ideeën van Nietzsche. Zo schreef hij in 1912 in een brief dat voor Nietzsche de belangrijkste taak van de kunstenaar niet bestond uit het louter observeren en poëtisch reproduceren van de wereld, maar juist uit het actief vormgeven ervan.¹³ Hiermee sloot hij aan bij Marx' en Engels' elfde these over Feuerbach waarin werd gesteld dat filosofen de wereld tot dan toe slechts hadden geïnterpreteerd, maar dat het erop aankwam de wereld te veranderen.¹⁴ Nietzsches invloed bleek ook uit de *Das Ziel*-jaarboeken, die vanaf 1916 dienst deden als de voornaamste spreekbuis

11. Cf. S. Taylor, *Left-Wing Nietzscheans [...]*, p. 63.

12. Voor een gedetailleerde geschiedenis van Hillers activistische beweging en filosofie, verwijs ik naar L.D. Wurgaft, *The Activists. Kurt Hiller and the Politics of Action on the German Left 1914-1933*, (Transactions of the American Philosophical Society, vol. 67, part 8), Philadelphia, 1977; J. Haberer, *Kurt Hiller und der literarische Aktivismus. Zur Geistesgeschichte des politischen Dichters im frühen 20. Jahrhundert*, (Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 20), Frankfurt am Main-Bern, 1981 en V. Piccolo, *Kurt Hiller zwischen Leben und Schreiben, Eros und Logos: Der schwierige Weg eines ethischen Geistes*, in: M. M. Brambilla & M. Pirro (red.), *Wege des essayistischen Schreibens im deutschsprachigen Raum (1900-1920)*, (Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik vol. 74), Amsterdam-New York, 2010, pp. 300-323. Voor mijn onderzoek bleek vooral Taylors *Left-Wing Nietzscheans* bijzonder verhelderend.

13. S. Taylor, *Left-Wing Nietzscheans [...]*, p. 65.

14. Cf. K. Humbeek, *God geve dat wij Staatsgevaarlijk wezen! Mijn kleine oorlog en de retoriek van het linkse activisme*, in: H.F. van den Berg & G.J. Dorleijn (red.), *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd*, Nijmegen, 2002, p. 105.

van Hillers activisten-groep.¹⁵ De titel – ‘het doel’ in het Nederlands – verwees naar aforismen die Nietzsche in *Wille zur Macht* (1906) had geformuleerd. In het derde deel zou Hiller ook zelf naar zijn bron verwijzen. Als motto citeerde hij Nietzsche uit *Götzen-Dämmerung* (1889): “*Formel meines Glücks: ein Ja, ein Nein, eine gerade Linie, ein Ziel...*”¹⁶

In zijn programmatische artikel *Philosophie des Ziels*, dat begin 1916 in het eerste *Ziel*-jaarboek verscheen, zette Hiller de standpunten van het *Aktivismus* uiteen. Volgens de Duitse schrijver hadden religie en de leugens van de geprivilegieerde klassen ervoor gezorgd dat het volk niet langer in staat was om de empirische wereld als slecht te ervaren. Bovendien had de *Geist*, door middel van kunst en literatuur, niets gedaan om hier verandering in te brengen. In eerste instantie waren dan ook niet ministers en militairen verantwoordelijk voor de oorlog, maar de kunstopvatting die ‘l’art-pour-l’art’ werd genoemd. Voor Hiller bestond er een belangrijk onderscheid tussen kunst in haar enge, traditionele betekenis en kunst in haar hogere, expressionistische vorm: als een kunstwerk uitsluitend werd opgevat als een machteloos “*Plagiiere Gottes*”, dan was ze contrarevolutionair en een symptoom van berusting en nederlaag. Werkelijk betekenisvolle kunst daarentegen was niet louter artistiek maar gaf een krachtig beeld van de gewenste toekomstwereld. Conform deze uitgesproken politieke poëtica zag Hiller voor schrijvers slechts twee mogelijkheden weggelegd: gebeurtenissen met woorden verslaan of gebeurtenissen met woorden creëren – reportage of voorspelling. Een derde mogelijkheid was er niet.

Hiller riep de intellectuelen op de bestaande partijen de rug toe te keren en een eigen partij te vormen, een “*Partei der Geistigen*”. Alleen intellectuelen waren immers in staat de wereld daadwerkelijk te veranderen: “*Da alle bisherige Erfahrung zeigt, daß die Verwalter der Nationen auf das bloße Wort des Geistes nicht hören, müssen die geistigen Menschen selbst die Verwaltung der Erde in die Hand nehmen.*”¹⁷ Tot de belangrijkste programmapunten van Hillers zelfbenoemde “*logokratie*” – ruwweg: de macht van het verstand – behoorden een nieuw onderwijssysteem, een onvoorwaardelijk pacifisme, het afschaffen van de doodstraf en de vrijheid van meningsuiting. In feite werden alle aspecten van de burgerlijke cultuur die de vooruitgang van de *Geist* tegenwerkten in Hillers programma aangevallen.

15. De *Ziel-Jahrbücher* verschenen vijf maal (1916, 1918, 1919, 1920 en 1924), telkens met licht variërende titels.

16. Geciteerd in S. Taylor, *Left-Wing Nietzscheans [...]*, p. 70.

17. K. Hiller, *Philosophie des Ziels*, in: W. Rothe, *Der Aktivismus [...]*, p. 50.

Tussen 1915 en 1920 zou Hiller een indrukwekkend deel van de Duitse intellectuele linkerzijde mobiliseren in hun strijd tegen de oorlog en de expansionistische regeringspolitiek. In zijn *Ziel*-jaarboeken bracht hij teksten samen van schrijvers, waaronder Heinrich Mann, Max Brod en Ernst Bloch, die zijn politieke poëtica, elitair idealisme en radicaal pacifisme deelden. Daarbij moet worden opgemerkt dat het niet ging om een gesloten beweging, maar om een verzameling van onafhankelijke schrijvers, die overigens zelden alle standpunten van Hiller onderschreven. Ook in activistische jongerenkringen in Antwerpen werden de *Ziel*-jaarboeken gretig gelezen en besproken. De hierin gepromote vernieuwingsdrang sloot immers goed aan bij de radicalisering die zich reeds voor de oorlog onder de vrijzinnige jeugd had doorgezet. Deze generatie kwam niet alleen in opstand tegen het Franstalige establishment maar ook tegen het kortzichtige en oubollige karakter van de traditionele Vlaamse beweging. Vooral de medewerkers van het studententijdschrift *De Goedendag*, waaronder Paul Van Ostaijen, Oscar De Smedt en Victor Brunclair, toonden zich sterk beïnvloed door het *Aktivismus*. Bovendien waren deze jonge activisten – evenals hun Duitse naamgenoten – bereid om hun idealen ook in de praktijk om te zetten. Zo werd in 1918 de Jeugdgemeente opgericht, een overkoepelende activistische jeugdbeweging die onder meer bij de wereldverbeteraars rond *Das Ziel* aansluiting zocht.¹⁸

AKTIVISMUS = ACTIVISME?

Het feit dat vooral het *Aktivismus* een vaart zou geven aan het vernieuwingsstreven van een substantiële groep jonge Vlaamse activisten heeft verschillende redenen. Enerzijds sloten Hillers ideeën opvallend goed aan bij een aantal belangrijke inspiratiebronnen van de Antwerpse jeugd, namelijk de opruiende teksten van de jonge August Vermeylen en de door Nietzsche gekleurde ethiek van Frederik Van Eeden.¹⁹ Aan de andere kant vertoonden de standpunten van de Duitse activisten opvallende gelijkenissen met hun eigen politieke programma. Het eerste raakpunt is vanzelfsprekend het gebruik van de term 'activisme'. Zoals onder meer Eugène De Bock, Frans Van Passel en Paul Hadermann aangaven, heeft de kennismaking met het *Aktivismus* wellicht een rol gespeeld in de keus en in de verspreiding van het woord 'activisme', zoals dat in Vlaanderen door Antoon Jacob werd geïntroduceerd, hoewel de meeste historici het voorbeeld van de pro-Duitse Zweedse activisten als doorslaggevend beschouwden.²⁰ Ook volgens Victor Brunclair, de

18. Over de Jeugdgemeente, zie D. Vandenbroucke, "Want het gebed zonder de daad is waardeloos". Over 'De nieuwe zending', Paul van Ostaijens lezing op het tweede congres van de Jeugdgemeente', in: *Zacht Lawijd. Literair historisch tijdschrift*, jg. 10, 2011, nr. 3, pp. 44-67.
19. Zie hiervoor D. Vandenbroucke, *Dansen op een vulkaan [...]*, pp. 21-36.
20. Zie onder meer P. Hadermann, *Het vuur in de verte. Paul van Ostaijens kunstopvattingen in het licht van de Europese avant-garde*, Antwerpen, 1970, p. 39 en F. Van Passel, *Het tijdschrift Ruimte (1920-*

chroniqueur bij uitstek van zijn links-activistische generatie, was deze gemeenschappelijke benaming geen toeval. In een revelerende lezing uit 1931 schreef hij dat *“ook hier in Vlaanderen dit geestesactivisme begeesterde aanhangers verwierf, en dat men onmiddellijk het koppeltken aanlei tusschen ons gewestelijk flamingantisme en dezen universelen drang naar de Daad. Er is op dit keerpunt van onze geschiedenis uniso geweest tussen ons intellect en de buitenlandse tendensen.”*²¹

Een tweede gezamenlijk kenmerk was het uitgesproken antidemocratische en elitaire karakter. Zowel de jonge Vlaamse activisten als de medewerkers van *Das Ziel* profileerden zich als vertegenwoordigers van een 'kennisklasse' die met haar intellectueel-culturele monopolie haar elite-aanspraken tegenover het 'onbeschaafde' volk wou legitimeren.²² Het is dan ook geen toeval dat beiden het verwijt kregen te zeer een verzameling 'officieren zonder soldaten' te zijn om hun ideeën te kunnen verwezenlijken.²³ Voor het democratische deficit binnen het Vlaamse activisme kunnen diverse verklaringen worden aangevoerd. Op de eerste plaats waren er de zo goed als onbestaande ervaring met de democratie en de ontgoocheling over de resultaten van het algemeen meervoudig stemrecht, dat de burgerlijke hegemonie of de dominerende conservatief-katholieke politieke macht niet had kunnen aantasten. Ook het *Aktivismus* was gebaseerd op autoritaire denkpatronen. Reeds de aanhef van Hillers *Philosophie des Ziels*, dat als een soort beginselverklaring gold, toont dit aan: *“Ob die neue, die grosse, die köstliche Zeit nun anbrechen wird – auf diese Frage dürfen wir stumm bleiben, denn sie ist falsch gestellt; und sie ist falsch gestellt, insofern sie Frage ist. Man muss nicht fragen, man muss wollen.”*²⁴ Bovendien verweet Hiller de aanhangers van de democratie en het liberalisme een gebrek aan idealen en vooropgestelde doelen. Dat was ook de reden waarom zij zich steeds tevreden stelden met compromissen: *“Dies der Fall des Demokraten. Er will nichts; er will nur den*

1921) als brandpunt van humanitair expressionisme, Antwerpen, 1958, p. 23. Ook Eugène De Bock schreef in een terugblik *“dat de term activisme niet zonder verband is met de betekenis die aan het woord werd gegeven door de jonge Duitse literatoren* (Vgl. een artikel in *Die weissen Blätter* van April 1917: 'Vom Aktivismus') *maar waarbij hij [Jacob] toch vooral aan het Zweedse 'activisme' gedacht heeft dat een actief ingrijpen in de oorlog voorstond, ter verbetering van de Zweedse positie in de wereld. Het woord hing in de lucht.”* (E. de Bock, *De Vlaamse letterkunde*, Antwerpen, 1953, p. 204.)

21. AMVC-Letterenhuis, legaat V.J. Brunclair (B 921): V.J. Brunclair. “Walter Hasenclever”, ongedateerd. Dit is een typoscript van een lezing, die plaatsvond naar aanleiding van de opvoering van Hasenclevers *Napoleon grijpt in* door de Koninklijke Nederlandse Schouwburg. De lezing maakte deel uit van een reeks voordrachten, georganiseerd door de Volksuniversiteit Herman Van den Reeck en de KNS, en vond plaats op 2 december 1931 in de concertzaal van het Koninklijk Vlaams Conservatorium op de Sint-Jacobsmarkt.
22. Zie hiervoor E. Spinoy, *De wegen van de intellectueel. Paul van Ostaijen en de massa*, in: *Onze Alma Mater*, jg. 50, 1996, pp. 482-501.
23. J. Virene [=R. van Iper], *Officieren zonder soldaten*, in: *De Goedendag*, jg. 22, 1916, nr. 3, pp. 22-23 en K. Hiller, *Philosophie des Ziels [...]*, p. 43.
24. K. Hiller, *Philosophie des Ziels [...]*, p. 29.

*Willen der Mehrheit; gleichviel, welchen.*²⁵

Overigens was het uitgesproken elitarisme van Hillers *Aktivismus* karakteristiek voor de expressionistische beweging: enerzijds een individualisme dat de 'vrije geest' boven de maatschappij en morele conventies plaatste, aan de andere kant een kritische houding, waarbij de nadruk werd gelegd op de leidende rol van de intellectueel om diezelfde samenleving te veranderen.²⁶ In dat opzicht kan het *Aktivismus* als een 'expressionisme par excellence' worden omschreven. Maar het zou bijgevolg slachtoffer worden van dezelfde contradictie die in het expressionisme lag besloten: een beweging kan onmogelijk tot een massabeweging uitgroeien wanneer een van haar cultuurkritische aspecten het neerkijken op de massa was.²⁷

Een derde gelijkenis tussen het Vlaamse en Duitse activisme houdt verband met hun internationalistische bekommernis. Voor linkse activisten zoals Paul Van Ostaijen en Victor Brunclair kon echt wereldburgerschap pas bereikt worden via nationale cultuuractie. Met dit internationalisme wilden zij zich distantiëren van het starre provincialisme van de Vlaamse beweging én van een al te radicaal, wereldvreemd en zogenaamd ontworteld kosmopolitisme.²⁸ Ook Hiller kante zich tegen elke

25. K. Hiller, *Überlegungen zur Eschatologie und Methodologie des Aktivismus*, in: K. Hiller (red.), *Das Ziel-Jahrbücher* (vol. 3), München-Leipzig, 1919, p. 213. Met dank aan Armand Van Nimmen, die in Wenen toegang kreeg tot het betreffende jaarboek.
26. Hillers antidemocratische houding zou later tot een lange discussie leiden of hij nu wel degelijk als 'links' kan worden geklasseerd. Voor een overzicht van Hillers verdedigers en critici, zie S. Taylor, *Left-Wing Nietzscheans [...]*, p. 61.
27. S. Taylor, *Left-Wing Nietzscheans [...]*, p. 62.
28. Zoals Joris Janssens terecht opmerkte heeft Brunclair, van alle expressionistische critici, het onderscheid tussen kosmopolitisme en internationalisme het vaakst gethematiseerd. Zie hiervoor J. Janssens, *De weifelende ezel. Over Vlaamse identiteit en Nederlandse poëzie 1893-1925*, Nijmegen, 2006, p. 154. Wie geen oog had voor dat onderscheid was Marnix Beyen in zijn artikel "*Epater l'Avant-Garde*". *De strijd van de Van Nu en Straks-erfgenamen tegen het ethnocentrisme*, in: R. de Bont, G. Reymanants & H. Vandevoorde (red.), *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle*, Gent, 2005, pp. 265-282. Hierin omschreef Beyen de houding van de jonge expressionisten als "*tegelijk wereldverbeterend én eng-nationalistisch*". Met die typering ging hij volledig voorbij aan het internationaal georiënteerd activisme, dat Van Ostaijen in 1916 voor het eerst had geformuleerd en dat onder meer door Brunclair werd gehuldigd. Niettegenstaande deze laatste in zijn waardebevestiging tegenover het kosmopolitisme, steevast de klemtoon op het primaat van het nationale legde, anticipeerde hij meermaals op het verwijt van particularisme of chauvinisme. Die kritische houding trok hij – zo blijkt ten overvloede uit mijn proefschrift – in zijn artikelen consequent door. Nergens in zijn recensies of kunstbeschuwingen beoordeelde Brunclair andere culturen volgens Vlaams-nationalistische maatstaven, hetgeen het eveneens door Beyen geformuleerde verwijt van "ethnocentrisme" wel voldoende weerspreekt. De waarde van kunst was in de eerste plaats afhankelijk van de mate waarin kunstenaars zich in het door Brunclair vooropgestelde activistische, ethisch-politieke project wisten te integreren. Doordat Beyen in zijn typering van Brunclair louter die citaten aanhaalde die een eenzijdige veroordeling van het kosmopolitisme inhielden, stelde hij de zaken zwart-wit voor, als was het kiezen tussen een benepen nationalisme en een modern kosmopolitisme. Het Vlaamse (inter)nationalisme van Brunclair en co ontsnapt nu eenmaal aan die gemakkelijke oppositie.

Victor J. Brunclair, s.d. [AMVC-Letterenhuis]

vorm van natieloos kosmopolitisme, zoals dat binnen de orthodoxe socialistische beweging werd verkondigd. Zijn beweging moest wereldwijd gaan, maar was op de eerste plaats Duits. Een landgenoot die dat ontkende, zo onderstreepte Hiller in zijn programmatische artikel, was *“ein seelischer Krüppel”*.²⁹ Dat neemt niet weg dat hij de hoop uitsprak dat over heel Europa intellectuele partijen zouden ontstaan, zodat uiteindelijk een internationale van de *Geist* kon worden gevormd.³⁰

De politieke coïncidenties mochten dan al opvallend zijn, de invloed van de Duitse activisten uitte zich in de eerste plaats op literair vlak. Zo zouden de jonge Vlaamse activisten steeds nadrukkelijker het verband leggen tussen geestelijk-artistiek en maatschappelijk-politiek engagement. Vooral het werk van Victor Brunclair toont dat ten overvloede aan.³¹ In zijn opvatting diende kunst veel meer te zijn dan alleen maar een representatie of poëtische interpretatie van de bestaande werkelijkheid; echt betekenisvolle kunst moest de ideale toekomstwereld een flinke stap dichterbij brengen. In zijn terugblik op de parallelle evolutie van het Vlaamse en Duitse activisme schreef hij hierover:

*“Het hier ontstane activisme was de gewestelijke verschijningsvorm van een universele geesteshouding, die wars van het vroegere quietisme in maatschappelijke aangelegenheden, radikaal de leer van de Daad ook voor de kunstenaar ging omhelzen. Vroeger, in de l'art pour l'art periode, nam de kunstenaar er genoegen mee, zijn kunst op te bouwen zonder daarbij zich af te vragen welke haar weerslag op het tijdsgebeuren zijn zou. Met dit individualisme, deze ivorentoren afzondering, werd gebroken en de kunstenaar ging de stelling aankleven, dat kunst een zin moest hebben, meer nog dat kunstenaarschap en apostolaat voortaan onafscheidbaar zouden zijn en twee vlakken van hetzelfde begrip.”*³²

Dat was activisme in de breed-culturele en ook in de poëtische betekenis van het woord. En dat woord werd niet meteen betekenisloos toen met de bevrijding van België in november 1918 een eind kwam aan het politieke activisme in Vlaanderen.

DICTATUUR VAN DE GEESTESPARTIJ

In mijn proefschrift toon ik dat de activistische opvattingen van Victor Brunclair en vele van zijn medestanders in eerste instantie juist versterkt werden na de Grote Oorlog. Hun geloof in de revolutionaire kracht van het woord werd bijvoorbeeld

29. K. Hiller, *Philosophie des Ziels* [...], p. 51.

30. L.D. Wurgaft, *The Activists* [...], p. 60.

31. De grote invloed van Hillers *Aktivismus* op Brunclair werd reeds opgemerkt door P. De Wispelaere, *V.J. Brunclair*, (Monografieën over Vlaamse Letterkunde 12), Brussel, 1960, pp. 9-11.

32. AMVC-Letterenhuis, legaat V.J. Brunclair (B 921): V.J. Brunclair. “Walter Hasenclever”, ongedateerd.

aangewakkerd door de Clarté-beweging, een internationaal netwerk van pacifistische intellectuelen die de mens de waarheid over de oorlog in het gezicht wilde smijten. Als de massa inzicht zou krijgen in de ware aard van de eerste industrieel gevoerde oorlog, zo meenden de Clartéïsten, zou die eerste oorlog meteen de laatste worden. Een nieuwe, harmonieuze wereldorde zou verrijzen op het puin van de in staatsnationalisme, imperialisme en agressief kapitalisme grossierende negentiende eeuw. Een dergelijk utopisch idealisme kleurde ook de bladen die na 1918 in Vlaanderen de activistische erfenis voortzetten. In *Staatsgevaarlijk, De Nieuwe Wereldorde* en *Opstanding* werd niet alleen een nieuwe kunst gepromoot, het waren ook plaatsen waar luidop werd nagedacht en vurig werd gedebatteerd over een alternatieve, niet-burgerlijke en niet-kapitalistische staatsordering.

Clarté kan in meerdere opzichten als een verdere ontwikkeling van het Duitse *Aktivismus* worden beschouwd.³³ Zo deelden beide bewegingen de overtuiging dat kunstenaars en intellectuelen in staat waren de kloof tussen geest en buitenwereld, ideaal en werkelijkheid, te dichten: “Tegen de macht van het geweld stellen wij de macht van het verstand”, stond bijvoorbeeld in het *Manifest aan de Vlaamsche Intellectueelen* dat in het eerste nummer van *De Nieuwe Wereldorde* onder meer door Adolph Borgers, Gaston Burskens en Paul Kenis werd ondertekend.³⁴ Net als in de Franse Clarté-groep ontstond er onder de medewerkers echter al gauw onenigheid over de precieze rol van intellectuelen in het bereiken van de toekomstige nieuwe wereldorde. Pleitbezorgers van een revolutie naar bolsjewistisch model stonden tegenover aanhangers van Romain Rolland, die zwoeren bij een elite van antimilitaristen, zuiver in de pacifistische leer en zonder partijbelangen.³⁵

Vooraf Brunclair bekritiseerde het idee van een door de internationale communistische partij gestuurde revolutionaire massabeweging. Dat bleek uit zijn enige bijdrage aan *De Nieuwe Wereldorde*, die op 1 januari 1920 onder zijn pseudoniem Geert Bardemeyer verscheen. In dit artikel – een sleuteltekst in Brunclairs oeuvre – schreef hij dat de lucht vol hing van slagwoorden als internationalisme, broederschap en democratie.³⁶ Overal was de reactie tegen het kapitalisme ingeluid en werd

- 33. Overigens was het ook Hiller opgevallen dat Clarté grote overeenkomsten vertoonde met zijn eigen theorieën. Een artikel van zijn hand, over doel en methode van het activisme, werd opgenomen in de eerste nummers van het tijdschrift *Clarté*, dat vanaf 1 oktober 1919 verscheen en dat ook in Antwerpen druk werd gelezen. Het stuk werd vergezeld van een brief, waarin Hiller beweerde dat het activisme als het Duitse antwoord op Clarté kan worden beschouwd. (N. Garnier, En Allemagne, in: *Clarté*, jg. 1, 1919, nr. 1, p. 3.)
- 34. A. Borgers, e.a., Manifest. Aan de Vlaamsche Intellectueelen, in: *De Nieuwe Wereldorde*, 1 november 1919, p. 1.
- 35. K. Humbeek, *God geve dat wij Staatsgevaarlijk wezen [...]*, p. 108.
- 36. G. Bardemeyer, *Democratie?*, in: *De Nieuwe Wereldorde*, 1 januari 1920, pp. 2-3.

de noodzakelijkheid gevoeld een intellectueel front op te werpen tegenover de kapitalistische hang naar macht. In de woorden van Brunclair wortelde dit protest in de drang een *"voorbehoedmiddel"* te scheppen om catastrofes als een nieuwe wereldoorlog voorgoed uit de geschiedenis te bannen. Terwijl in Rusland het arsenaal van *"drogbeelden en schijnidolen"* als gevolg van de revolutie van 1917 was omvergeworpen, had in het Westen de vooroorlogse staatsregeling standgehouden en zich zelfs hersteld. Dit werd bevestigd door het verdrag van Versailles, waarachter, nog altijd volgens Brunclair, het meest huichelachtige machiavellisme school: *"Geestelijke waarden worden er aan dienstig gemaakt, verkwanseld ten bate van wormstekige ideologieën"*. Opnieuw werden de landen gehoed door *"slechte herders"* en bedwelmd de chauvinistische pers de geesten. Toch zag de immer optimistische Brunclair perspectieven voor een internationale *"nieuwe orde, evenwichtiger, menselijker, rechtvaardiger, waar elk individu zich onbelemmerd zal kunnen ontwikkelen"*.

Centraal in Bardemeyers bijdrage stond het begrip 'democratie', dat vanwege zijn meervoudige betekenis wel enige toelichting vereiste: *"Voor de doorsnee-proletariër laat het marxism zich begrijpen als wegwijzer naar een gewest vol gastronomische geneuchten, waar manna uit den hemel regent."* In essentie stemde dit zich willen opwerken naar een hogere bevolgingsklasse volgens Brunclair echter overeen met *"het parvenu-achtige 'carrière-maken'"*, dat de burgerij steeds werd aangewreven: *"Kwestie van wipplank, die bij den bourgeois haar veerkracht ontleent aan zijn vermogen, bij den proletariër berust op de getalsterkte van zijn maats."* Terwijl de bourgeoisie alle maatschappelijke hervormingen afweerde om zo haar machtspositie te verstevigen, voelde de massa zich slechts aangesproken door reformistische stromingen voor zover deze onmiddellijke, materiële voordelen beloofden. Van de oorspronkelijke socialistische beginselen bleef weinig over. Brunclairs conclusie lag dan ook voor de hand: *"De massale psyche mag dus, gezien haar onzuiver gehalte, nooit den doorslag geven, inzake staatsbeleid, noch maatschappelijke ordening."*

Het is duidelijk dat Brunclair het begrip democratie wilde uitkleden om er vervolgens een nieuwe invulling aan te geven. Vanzelfsprekend was het hem niet ontgaan dat de eerste verkiezingen volgens algemeen mannelijk stemrecht in november 1919 een grote overwinning voor de socialisten had opgeleverd. Dat de stem van de gewone Vlaamse man opeens evenveel gewicht had gekregen als die van de rijke bourgeois, deed hij af als *"een potsierlijke toepassing van het rechtvaardigheidsbeginsel"*. Dat impliceerde natuurlijk niet dat Brunclair gewonnen was voor een meervoudig kiesstelsel, waarbij het aantal stemmen volgens het inkomen werd bepaald. Maar hij vond het niet minder betreurenswaardig dat het stemrecht gelijkelijk werd verleend aan intellectuelen én aan *"achterlijk plebs"*. Zijn voorstel had niets te maken met de oude politiek, noch met een parlementair-democratische overtuiging in

conventionele zin: *“Onze oplossing moge men als utopisch doodverwen [sic], maar wij staan voor, een dictatuur van de geestespartij.”* Het plebs was onwetend en daarom zouden de flaminganten, *“dit paradoks moge menigeen bevreemden, hun volk moeten dwingen vrij te zijn”*.

Brunclairs voorstel betreffende een toekomstige democratie was wederom gebaseerd op het *Aktivismus* van Kurt Hiller, die reeds in zijn *Philosophie des Ziels* de intellectuelen had opgeroepen een eigen partij te vormen. In het tweede *Ziel*-jaarboek ontwierp hij het plan voor een wetgevend Hogerhuis, bestaande uit intellectuele leiders die niet werden verkozen maar zichzelf aanduidden via een ethisch gemotiveerd principe van *“Autogenesis”*.³⁷ In een artikel dat ook in het tijdschrift *Clarté* was verschenen, lanceerde Hiller vervolgens opnieuw de term *“logokratie”* als omschrijving van de door hem bepleite politieke orde. Het dictatorschap van de *Geist* was in zijn ogen de noodzakelijke voorwaarde voor het bereiken van een werkelijk democratische samenleving. Op die manier kon er voorgoed een eind komen aan de huidige schijndemocratie, die Hiller omschreef als *“die Diktatur der bürgerlichen Mittelmässigkeit”* of *“die zynische Diktatur des Säbels”*.³⁸

Uit het vervolg van zijn artikel bleek dat Brunclair enigszins gewrongen zat met de praktische uitvoering van Hillers ideeën in Vlaanderen. Terwijl de profeet van het *Aktivismus* zijn toevlucht had genomen tot het na de oorlog ingevoerde radensysteem, verklaarde Brunclair zich noodgedwongen aangewezen op het parlementarisme. Een revolutie naar Duits voorbeeld zat er in België en in Vlaanderen immers niet meteen aan te komen: *“Wie realiteitszin hooghoudt – een omwenteling kan de loome volksmassa hier niet bewegen – treedt deze mening bij. Zij dient dus de middelen aan te wenden die zij bekampt.”* In feite wilde Brunclair dus de bestaande democratie via het democratische systeem uitschakelen, waarna de macht in Vlaanderen in handen moest komen van een activistische elite. De vooralsnog onbestaande, niet-burgerlijke democratie – oftewel werkelijk socialistische samenleving – die hierna zou worden opgelegd, kon volgens Brunclair alvast worden voorbereid in de *“psyche”* van de mens. Daarin lag ook het belang van kunst en literatuur, die de vurig gewenste activistische *“Toekomststaat”* een flinke stap dichterbij kon brengen:

*“Welaan, jongeren, laat af de galante handkus aan de muze.
We smeden den paradijssleutel voor moeder aarde.”*

37. J. Habereeder, *Kurt Hiller und der literarische Aktivismus [...]*, p. 175.

38. J. Habereeder, *Kurt Hiller und der literarische Aktivismus [...]*, p. 178. In die context ijverde Hiller ook voor een afschaffing van het parlement en het algemeen stemrecht, dat hij als een verouderd, burgerlijk pseudo-revolutionair middel beschouwde.

Het l'Art pour l'Art, de kultus van immanente schoonheid, ruimen plaats voor de ethische leidedachte naar een breedmenselijke bestaansorde. Eerste opgaafis: haar postulatieve terugwerking op de werkelijkheid, dit naar de norma van Recht en naastenliefde."³⁹

Ondanks het "real-politisch inzicht" dat de eenentwintigjarige Brunclair in zijn artikel promoveerde, stonden zijn voorstellen vanaf het begin los van de politieke en culturele realiteit. Dat neemt niet weg dat zijn artikel op de instemming kon rekenen van jongeren die eveneens vraagtekens plaatsen bij de heersende parlementaire democratie. Onder meer Joris Van Severen sloot zich in zijn dagboek aan bij Brunclairs "flink en verstandig artikel over 'democratie'", waarvan hij enkele passages instemmend overnam.⁴⁰ Brunclair zelf zou zijn opvattingen snel bijstellen. In *Toekomstmuziek*, dat negen maanden later in *Opstanding*, het officiële blad van de Vlaamse Clarté-groepen, verscheen, leek van een "dictatuur van de geestespartij" niet langer sprake.⁴¹ Brunclair had nog steeds geen hoge dunk van de logge massa, die "schaapachtig berust in voldongen feiten". Toch was hij zich bewuster geworden van het belang van een collectieve mentaliteitswijziging. Daarom opteerde hij voor een reformisme dat, noodgedwongen binnen de grenzen van het Belgische parlementaire systeem werkte, maar voorts trouw bleef aan zijn revolutionaire doel, namelijk de uitschakeling van het kapitalisme.

De Vlaamse Clarté-groepen was geen lang leven beschoren. Toen *Opstanding* begin 1921 ophield te bestaan, sloten sommige linkse activisten zich aan bij de Vlaams-nationalistische Frontpartij of bij de Belgische Werkliedenpartij. Anderen, waaronder de zelfverkleerde autonome intellectueel Brunclair, bleven op eigen houtje hun politieke ideeën verspreiden. Het programma van de Frontpartij leek hem vooralsnog te beperkt en vooral te weinig radicaal om zijn 'reformistisch-revolutionair activisme' uit te dragen.

39. G. Bardemeyer, *Democratie? [...]*.

40. R. Vanlandschoot, *De unieke betekenis van "Ter Waarheid" 1921-1922 en het cultuurpolitieke klimaat na de Eerste Wereldoorlog*, in: *Joris van Severen. Jaarboek 15*, Ieper, 2011, pp. 19-106. Ook *Weg met de Blauwoeterij!* kon op de instemming van Joris van Severen rekenen. In dit vlammende artikel, dat in het tweede jaargang van *Opstanding* verscheen, beschuldigde Brunclair de Vlaamse beweging ervan te lang een filologenstrijd te zijn geweest. Daar tegenover spoorde hij aan tot meer concrete politieke en sociaaleconomische actie. In *Ter Waarheid* zou Van Severen uitvoerig uit Brunclairs tekst citeren. Zie hiervoor onder meer M. Cailliau, ed., *Joris van Severen, Jaarboek 4*, Ieper, 2000, p. 50.

41. B. [= V.J. Brunclair], *Toekomstmuziek*, in: *Opstanding*, jg. 1, 1920, nr. 6, p. 34.

EPILOOG

Ook na zijn afscheid van Clarté zou Victor Brunclair zich nog meermaals tonen als een belangrijke katalysator van politieke radicalisering. Dit kwam vooral tot uiting in het tijdschrift *Vlaamsche Arbeid*, dat in de jaren twintig het merendeel van Brunclairs geschriften publiceerde. Hij schreef zowel poëzie als proza en verdedigde zijn kunstopvattingen in doorwrochte essays en furieuze polemieken, die hem de reputatie van het 'enfant-terrible' van de Vlaamse letteren bezorgden. Daarbij bleef Brunclair zich sterk inspireren op de geschriften van de Duitse activistische voorwacht, en dan vooral op Kurt Hillers politieke poëtica en elitair gedachtegoed. In Brunclairs ogen had het activisme van tijdens en onmiddellijk na de Grote Oorlog er in elk geval voor gezorgd dat Vlaamse intellectuelen zich niet langer meer aan de politieke werkelijkheid kunnen onttrekken, zonder zichzelf maatschappelijk overbodig te maken. De eerste taak van de Vlaamse intellectueel en schrijver bestond er volgens hem in de massa te overtuigen van een modern, Europees georiënteerd en op de noden van de tijd afgestemd nationalisme.⁴²

Na het verdwijnen van *Vlaamsche Arbeid* in 1930 ging Brunclair zichzelf anders positioneren. Hij werd actief in het Antwerpse theaternieuw en verbond zijn links-activisme dan toch aan de doelstellingen van de Frontpartij. Dat impliceerde niet dat Brunclair plots gewonnen was voor de bestaande parlementaire democratie. Het was meer een keuze bij een gebrek aan alternatieven. In zijn in 1937 verschenen antifascistisch essay *Het heilige handvest* gaf Brunclair echter aan te beseffen dat de tijden grondig waren veranderd. Een eenheidsfront van onafhankelijke activistische intellectuelen waarvoor hij in de jaren twintig had gepleit, volstond niet langer om de Nieuwe Wereld dichterbij te brengen. Dat bleek ook uit zijn kritiek aan het adres van Kurt Hiller, de voormalige leidsman van het Duitse *Aktivismus*. De nadruk op de volstrekt ideologische intellectueel of geestelijke activist had zijn praktische, politieke inefficiëntie bewezen: "*Onder al deze wijldloopige en eenigszins dorre, want inhoudslooze frazeologie, schuilt als grootste feil, de tekortkoming vanwege Hiller ons klaar en duidelijk postulatief aan te geven welke ideeële doelstellingen dienen verwezenlijkt.*"⁴³ Ondanks deze (zelf-)kritiek zou Brunclairs obsessie met onafhankelijkheid alsmaar toenemen. Deze fixatie bracht een merkwaardige gezichtsvernaauwing met zich mee. Zo leek Brunclair na de Duitse inval in 1940 maar niet te beseffen dat hij zichzelf niet dezelfde vrijheid van spreken kon permitteren als voordien. Uiteindelijk zou net deze waan van absolute autonomie tot een frontale aanvaring met het Duitse totalitarisme leiden. Nadat hij betrokken was geraakt in een zaak van anonieme

42. V.J. Brunclair, Weg met de Regenschermen! Opdr.: Voor Urbain van de Voorde. Antwoord op zijn "Stem"-artikel, in: *Vlaamsche Arbeid*, jg. 18, 1923, nrs. 9-10, p. 362.

43. V.J. Brunclair, *Het heilige handvest*, Antwerpen, 1937, p. 19.

dreigbrieven, werd Brunclair eind 1942 aangehouden door de *Sicherheitspolizei*. Bijna twee jaar later bezweek de nauwelijks vijfenveertigjarige schrijver aan ziekte en ontbering in het werkkamp van Ladelund, dicht bij de Deense grens. Zijn lichaam werd bijgezet in een massagraf.

Dieter Vandenbroucke (°1980) studeerde Moderne Geschiedenis en Culturele Studies aan de KU Leuven. Momenteel is hij projectleider van vzw Watererfgoed Vlaanderen. Daarnaast is hij verbonden aan het L.P. Boon-documentatiecentrum (ISLN) van de Universiteit Antwerpen, waar hij in 2012 promoveerde op het proefschrift *Dansen op een vulkaan. Victor J. Brunclair als representant van de activistische tegentraditie in de Vlaamse letteren (1899-1944)*. De handelsversie van dit proefschrift zal in het najaar van 2013 worden uitgegeven door de Bezige Bij Antwerpen.